

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ПАНЧЕНКО Тетяна Василівна

УДК 321.7:321.015

**РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ У СУЧАСНОМУ
ДЕМОКРАТИЧНОМУ РОЗВИТКУ:
ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий консультант – доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України
Андрущенко Віктор Петрович,
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, ректор.

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, професор
Головатий Микола Федорович,
Міжрегіональна Академія управління персоналом, завідувач кафедри політології, проректор з наукової роботи;

доктор політичних наук, професор
Латигіна Наталія Анатоліївна,
Київський національний торговельно-економічний університет, професор кафедри філософських та соціальних наук;

доктор політичних наук, доцент
Поліщук Ігор Олексійович,
Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», професор кафедри соціології та політології.

Захист відбудеться 25 травня 2012 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради Д 26.053.12 Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 18 квітня 2012 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. А. Остапенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження принципу субсидіарності в сучасному демократичному розвитку зумовлена комплексом проблем, пов'язаних із трансформаціями нації-держави, демократії, виробленням різноманітних схем багаторівневості у прийнятті рішень. Спричинений трансформаціями модерної нації-держави перерозподіл функцій і відповідальності у вертикальній – між владними суб'єктам різних рівнів – та горизонтальній – між владою, громадянським суспільством і ринком – площинах стимулює науковий та практичний інтерес до принципу субсидіарності. Пропонуючи демократичний рецепт узгодження інтересів у багаторівневих системах та створюючи міцний фундамент для низових рівнів політичної взаємодії, він виявляється затребуваним для розв'язання ціннісних та суто процедурних дилем сучасної демократії.

Принцип субсидіарності є також необхідним складником вітчизняної стратегії державного будівництва та демократизації суспільства, як основа демократичної політичної культури, громадянського суспільства та територіальної організації влади. Однак вітчизняними науковцями та політиками він сприймається переважно в одному з його вимірів – як принцип розподілу повноважень – і певною мірою розробляється в контексті вирішення окремих питань місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою та регіональної політики, що знаходить відбиття у відповідних проектах концепцій і законів.

Фрагментарні розробки, пов'язані з реалізацією принципу субсидіарності в царині розподілу повноважень між владними рівнями, та брак досліджень про можливість субсидіарності в інших сферах, передумови та межі його реалізації визначили вибір більш широкого ракурсу дослідження субсидіарності як принципу соціальної організації та врядування з концентрацією основної уваги на політико-культурних детермінантах його реалізації в сучасному демократичному розвитку. Така постановка проблеми викликана необхідністю осмислення труднощів європейського будівництва та тривалих суспільно-політичних трансформацій українського суспільства.

Осмислення проблематики субсидіарності, її витоків і перспектив знайшло відбиття в різних галузях суспільствознавства, починаючи від класичних праць і закінчуючи сучасним науковим доробком. Для дисертаційної роботи ключове значення мають концепції, що наголошують на побудові суспільних і владних відносин «знизу» (Й. Альтузіус, П. Прудон, М. Драгоманов, Т. Джефферсон, А. де Токвіль, В. Остром, Д. де Ружмон ін.), а також спроби концептуалізації субсидіарності та її адаптації до різних суспільних сфер (В. Брукс, О. Гьофе, К. Ендо, К. Мітгаард, О. Нелль-Бройнінг,

Д. Сиджанські, А. Фоллесдаль, а також А. Ампелєєва, Г. Біккулова, С. Большаков, Е. Каракулян та ін.)

Значний вплив на вироблення теоретико-методологічних засад дослідження мали концепції політичної культури демократії (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Даймонд, Р. Інлегарт, Л. Зидентоп, Р. Патнам та ін.), а також праці, присвячені осмисленню багаторівневого врядування, перспектив демократії та нації-держави в умовах глобалізації (Б. Барбер, Ю. Габермас, Д. Гелд, Д. Драйзек, Е. Мак-Грю, Дж. Розенау, а також І. Алексєнко, В. Андрущенко, Н. Латигіна, В. Савельєв, А. Толстоухов, О. Фісун, Ю. Шайгородський та ін.).

Вагомими для визначення стратегії дослідження є праці українських науковців із проблематики політичної культури й участі (В. Бортніков, М. Головатий, М. Дмитренко, В. Корнієнко, Л. Нагорна, М. Остапенко, І. Поліщук, Н. Ротар та ін.), територіальної організації влади та місцевого самоврядування (О. Батанов, І. Бідзюра, В. Горбатенко, О. Картунов, Т. Татаренко, С. Телешун та ін.), відносин держави і громадянського суспільства (О. Бабкіна, В. Бех, Г. Зеленько, А. Колодій та ін.).

Отже, є всі підстави стверджувати, що накопичено достатній матеріал для вивчення окремих аспектів та виявів субсидіарності. Однак цілісної концепції, яка б осягнула розвиток ідеї субсидіарності та практику реалізації цього принципу, його вплив на демократичне врядування, немає. Існує потреба в уніфікації категорійно-поняттєвого апарату, що належить до означеної проблеми. Необхідно з'ясувати ідейні джерела принципу субсидіарності, систематизувати його сучасні трактування, встановити зв'язок концепту «субсидіарність» з усталеними категоріями політичної науки й, таким чином, визначити можливості та межі застосування принципу субсидіарності в демократичному врядуванні, виявити субсидіарні механізми зміцнення демократії та засоби формування демократичної політичної культури.

Окреслені проблеми було покладено в основу дослідження, що конкретизувалось у його меті та завданнях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затвердженого Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 24 грудня 2008 року). Тема дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 24 грудня 2009 року).

Мета та завдання дослідження.

Метою дисертаційної роботи є з'ясування сутності, витоків і перспектив принципу субсидіарності в сучасному демократичному розвитку, виявлення політико-культурних передумов для його практичної реалізації.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність розв'язання таких задач:

- дослідити витoki субсидіарності як принципу соціальної організації та врядування в соціально-філософській і політичній думці й систематизувати його сучасні поліваріантні інтерпретації;
- на основі аналізу трансформацій державного суверенітету, зміни парадигм управління, шляхів збереження та зміцнення демократії в умовах глобалізації, що пропонуються теоретичними моделями демократії, окреслити особливості становлення багаторівневих політичних відносин;
- визначити місце й роль принципу субсидіарності в становленні багаторівневого демократичного врядування та обґрунтувати доцільність уживання концепту «субсидіарна демократія»;
- виявити ціннісні основи субсидіарної доктрини, їх еволюцію й сучасний розвиток;
- визначити риси культури субсидіарності як вияву демократичної політичної культури;
- вивчити особливості формування територіальних ідентичностей різних рівнів від локальної до наднаціональної як підґрунтя культури субсидіарності;
- на основі дослідження можливостей субсидіарності в розподілі повноважень та специфіки становлення субсидіарних відносин на різних рівнях врядування встановити засоби утвердження культури субсидіарності в діяльності владних інститутів;
- проаналізувати результати адміністративно-територіальних реформ у країнах Європи та в Україні в контексті реалізації принципу субсидіарності;
- виявити можливості реалізації принципу субсидіарності в громадсько-політичному житті суспільства, визначити роль громадських об'єднань і різноманітних форм прямого волевиявлення громадян у становленні культури субсидіарності;
- окреслити перспективи утвердження культури субсидіарності в країнах Європи та в Україні;
- установити шляхи формування культури субсидіарності в українському суспільстві.

Об'єктом дослідження є субсидіарність як принцип узгодження інтересів у суспільних відносинах та системах врядування.

Предметом дослідження є політико-культурні детермінанти реалізації принципу субсидіарності в сучасному демократичному розвитку.

Методологічну основу дослідження становить поєднання наукових принципів, методів і методологічних підходів до осмислення принципу субсидіарності у сучасному демократичному розвитку та політико-культурних детермінант його реалізації. Важливою умовою обраної дослідницької стратегії стало дотримання принципів об'єктивності, науковості, діалектики, всебічності й плюралізму, соціального детермінізму, послідовності, конкретності, системності, цілісності, історизму, комплексності.

Сутність наукової проблеми вимагає міждисциплінарного дослідження принципу субсидіарності з використанням сукупності філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних підходів і методів пізнання політичних явищ.

Зокрема, еволюція уявлень про субсидіарність на різних історичних етапах відтворена на базі *історико-інтерпретаційного методу*, який дає змогу виявити зовнішні чинники та історичні зв'язки, що впливають на формування тих чи інших елементів концепції субсидіарності. Крім того, за допомогою *діалектичного методу* були досліджені різноманітні аспекти генези ідеї субсидіарності в їхній цілісності та причиново-наслідковій зумовленості. За допомогою загальнологічних методів наукового пошуку – *аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення, індукції, дедукції, моделювання* – були визначені окремі складники концепції субсидіарного підходу до розбудови демократії, спільні риси окремих концептуальних моделей демократії, визначені можливості реалізації принципу субсидіарності на різних рівнях політичної взаємодії.

Важливим методологічним принципом, який розширив можливості аналітичного опису багаторівневих політичних відносин як середовища реалізації принципу субсидіарності, став *системний підхід*. Його використання дало змогу показати багаторівневе врядування як цілісність, що складається з багатьох елементів на різних рівнях. Завдяки використанню цього підходу, який дозволяє встановити тип взаємодії між елементами системи, а також *синергетичного методу*, що враховує такі чинники розвитку системи, як взаємопроникнення, самоорганізація, наявність асиметричних структур, нерегулярність зв'язків і функціональна нестабільність, було з'ясовано, яким чином трансформації політичного суверенітету змінюють якість демократичного врядування.

В обґрунтуванні авторської концепції субсидіарної демократії спираємося на *структурно-функціональний підхід*, який виходить із пріоритетності ціннісної складової політичної системи щодо системи інституційної. Його значною мірою доповнює *комунікативно-дискурсивний підхід*, використаний у поясненні відносин різних рівнів політичної взаємодії в системі субсидіарної демократії. *Політико-культурний підхід*, що надає інструментарій для аналізу змін у ціннісній системі суспільств та їхнього впливу на процес політичного

розвитку, слугував основою для вироблення показників вимірювання культури субсидіарності.

Одним з основних методів став *порівняльний аналіз*, використаний у процесі дослідження результатів територіальних реформ у європейських країнах, особливостей політичної свідомості і громадянської активності населення країн Європи, у тому числі України. Поєднання можливостей порівняльного аналізу з низкою *методів емпіричних досліджень* стало основою для висновків щодо перспектив утвердження культури субсидіарності в різних країнах. При цьому *емпіричною базою* слугували міжнародні документи Європейського Союзу, Ради Європи, конституції та інші нормативно-правові акти, якими регулюються повноваження органів публічної влади, визначаються форми політичної та громадської участі; дані соціологічних досліджень – п'ятої хвилі (2005-2008 рр.) Світового дослідження цінностей (World Values Survey), четвертої хвилі (2008-2009 рр.) Європейського соціального дослідження (European Social Survey), соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (1992-2010 рр.); електоральної статистики.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що в дисертації здійснено комплексний аналіз субсидіарності як принципу демократичної культури узгодження інтересів у суспільних відносинах та системах врядування, обґрунтовано концепцію субсидіарного підходу до розбудови демократії, основами якої стали класичні уявлення про співвідношення прямої й представницької демократії, здобутки сучасних теоретичних моделей транснаціональної демократії, різних версій демократії участі та дорадчої демократії. На таких засадах узагальнено досвід європейських інтеграційних процесів, адміністративно-територіальних реформ країн Європи та досліджено політико-культурні передумови реалізації розробленої концепції в Євросоюзі, європейських країнах та Україні зокрема. Це знайшло відображення в таких положеннях наукової новизни дослідження.

Уперше:

– розроблено *модель субсидіарної демократії* як такої, що утверджує демократичну культуру узгодження інтересів через розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію порівняно з вищим; вона ґрунтується на розумінні субсидіарності як принципу соціальної організації та врядування, який забезпечує баланс автономії та взаємної відповідальності всіх рівнів суспільної та владної ієрархії;

– визначено засадничі цінності, риси та ідентифікаційні основи культури субсидіарності: *цінностями субсидіарності* є людина, відповідальність, справедливість та загальне благо; *рисами культури субсидіарності* є низка характеристик демократичної політичної культури – громадянська активність, довіра (як міжперсональна, так і до політико-правових інститутів),

толерантність, а також солідарність, що відрізняє культуру субсидіарності від політичної культури ліберальної демократії; *ідентифікаційною основою культури субсидіарності* є ієрархія територіальних ідентичностей – від локальної до наднаціональної, у якій роль територіального компонента зменшується на кожному вищому рівні, а ціннісного збільшується;

– запропоновано інструменти формування культури субсидіарності у владних відносинах та громадсько-політичному житті суспільства. У владних відносинах культура субсидіарності утверджується через адміністративно-територіальні реформи, спрямовані на зміцнення регіонального та місцевого самоврядування, уведення «конкуруючої компетенції» між різними рівнями врядування; у громадсько-політичному житті – через створення умов для розвитку громадських об'єднань неполітичного спрямування, громадських рад та форм прямого волевиявлення, орієнтованих на взаємодію учасників та спільне благо, на всіх рівнях політичної взаємодії в адекватний для них спосіб.

Удосконалено:

– класифікацію сучасних концепцій субсидіарності, в результаті чого обґрунтовано, що горизонтальна (нетериторіальна) субсидіарність концептуалізується через соціально-економічне, соціально-етичне, громадсько-правове та соціокультурне трактування; вертикальна (територіальна) субсидіарність – через політичне, політико-економічне, політико-правове трактування;

– уявлення про модель «організованого суспільства», у якій органічно поєднуються процеси державного регулювання й самоорганізації в умовах переходу до демократії, з урахуванням потенціалу субсидіарності та субсидіарної демократії;

– класифікацію європейських країн за критерієм ступеня автономності регіональної влади: авторська класифікація містить дані щодо 34 країн Європи, враховує результати територіальних реформ останніх десятиріч і демонструє, що переважна більшість країн Європи, передусім тих, де є потреба в регіональному та проміжному врядуванні, бере до уваги принцип субсидіарності у своїй територіальній організації;

– можливі сценарії адміністративно-територіальної реформи в Україні, зокрема, здійснено оцінку вірогідності реалізації сценаріїв укрупнення та розукрупнення областей, збереження чинного обласного поділу при укрупненні громад;

– систему емпіричних індикаторів вимірювання демократичної політичної культури стосовно одного з її виявів – культури субсидіарності. На рівні політичної свідомості культуру субсидіарності характеризують множинні територіально-просторові ідентичності, високий рівень довіри, толерантність, помірні очікування від держави та налаштованість на солідарні відносини; на рівні політичної поведінки – форми участі, які передбачають згуртованість,

взаємодію учасників і потенційно не можуть привести до деконструктивних наслідків. За допомогою цих індикаторів розроблено рейтинг розвитку культури субсидіарності 28 країн Європи.

Набули подальшого розвитку:

- положення про ідейну спорідненість окремих принципів концепцій Аристотеля, Фоми Аквінського, Дж. Локка, Г. В. Ф. Гегеля, П. Прудона із сучасною доктриною субсидіарності, а також евристичний потенціал концепції субсидіарно-структурованого суспільства Й. Альтузіуса у становленні багаторівневих політичних відносин і врядування на демократичних засадах;

- теоретичні та практичні моделі вдосконалення державного управління, що характеризуються через категорії «global governance» та «good governance»: вони розглядаються як складники моделі демократичної організації багаторівневих політичних відносин, якій властиве спільне розв'язання проблем урядовими та неурядовими суб'єктами, підприємницькими структурами різних рівнів – від глобального до локального;

- дослідження особливостей становлення концепції субсидіарності в процесі європейської інтеграції, які проілюстровано за допомогою чотириетапної періодизації її розвитку; історичної місії християнської демократії в становленні доктрини субсидіарності; потенціалу деліберативної демократії для її втілення в життя в багаторівневому врядуванні;

- уявлення про відносини «влада – громадянське суспільство – місцеве самоврядування» з точки зору можливостей субсидіарності. Остання постає як підстава для делегування державних повноважень інститутам громадянського суспільства та місцевого самоврядування й для контролю за їх виконанням.

Практичне значення одержаних результатів зумовлене сукупністю положень, які конкретизують наукову новизну. Результати дослідження становлять методологічну базу для подальшої розробки проблематики субсидіарності, демократичної політичної культури, багаторівневого врядування, територіальної організації влади. Основні результати й висновки дисертації можуть використовуватися в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при оцінці та обґрунтуванні концепцій та законопроектів з адміністративно-територіального устрою, публічної адміністрації, місцевого самоврядування, а також забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики.

Теоретичні розробки, практичні висновки і пропозиції, що впливають зі змісту дослідження, використовуються в навчальному процесі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у викладанні навчальних дисциплін: «Політична регіоналістика», «Державне управління та місцеве самоврядування» та «Прикладна політологія». Матеріали дослідження можуть бути застосовані в розробленні спецкурсів для аспірантів, магістрів і студентів із проблем демократії, політичної культури, громадянського суспільства,

політичної участі. Положення дисертаційної роботи лягли в основу підготовлених автором навчального посібника «Політична регіоналістика» та окремих розділів підручника «Політична соціологія».

Висновки та пропозиції дисертаційної роботи можуть бути використані органами державної влади та управління, органами місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими організаціями в розв'язанні завдань залучення громадян до процесів політичного управління.

Особистий внесок здобувача у працях із теми дослідження, опублікованих у співавторстві – 3 монографіях та 3 статтях у фахових виданнях з політичних наук, полягає у дослідженні проблем територіальної організації влади, регіоналізму та регіоналізації, місцевого самоврядування, місцевих виборів, громадянського контролю, електоральної поведінки. Загальний обсяг публікацій здобувача, написаних у співавторстві, становить 11,25 авт. арк. (загальний обсяг видань, опублікованих у співавторстві, – 32,85 авт. арк.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедр політичних наук та соціальної філософії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Результати наукового дослідження було оприлюднено на 20 міжнародних і всеукраїнських наукових заходах, зокрема: Науково-практичній конференції «Правові проблеми реформування регіональної влади» (м. Харків, 2002); II Політологічних читаннях пам'яті проф. М. Ф. Ніколаєвського «Глобалізація світу і вибір моделі розвитку сучасної України» (м. Харків, 2002); Міжнародній науково-теоретичній конференції (XVI Харківські політологічні читання) «Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства» (м. Харків, 2005); III міжнародній конференції «Демократичний розвиток України» (м. Львів, 2005); I Слобожанських читаннях «Сучасна політична наука: стан, проблеми, перспективи розвитку» (м. Харків, 2008); V Курасівських читаннях «Політичний простір України: регіональні виміри (до 70-річчя І. Ф. Кураса)» (м. Київ, 2009); I Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (м. Харків, 2009); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції за міжнародною участю «Вивчення та впровадження іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади» (м. Полтава, 2009); III Міжнародній науково-теоретичній конференції «Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (м. Сімферополь, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Государственное регулирование экономики и повышение эффективности деятельности субъектов хозяйствования» (м. Мінськ (Білорусь), 2010); Міжнародній науковій конференції «Шості юридичні читання. Правова культура, правова свідомість і право» (м. Київ, 2010); Міжнародній науково-теоретичній конференції

(XXIII Харківські політологічні читання) «Влада та суспільство під впливом закону «циркуляції еліт» (м. Харків, 2010); Загальнонауковій конференції «Дні науки Європейського колегіуму польських і українських університетів» (м. Люблін (Польща), 2010); V Всеукраїнській науково-практичній конференції за міжнародною участю «Вивчення та провадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади» (м. Полтава, 2010); II Слобожанських читаннях «Права і свободи людини у контексті українського державотворення» (м. Харків, 2010); Міжнародній науковій конференції «Сьомі юридичні читання. Культура і право на початку XXI століття» (м. Київ, 2011); Міжнародній зустрічі експертів з питань місцевого самоврядування, участі громадян у процесі прийняття рішень та місцевій демократії (м. Одеса, 2011); Міжнародній науково-теоретичній конференції (XXIV Харківські політологічні читання) «Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні» (м. Харків, 2011); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції за міжнародною участю «Вивчення та впровадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади» (м. Полтава, 2011); круглому столі «Політичний режим України: інституційні виміри та динаміка розвитку» (м. Харків, 2011).

Публікації. Основні положення роботи, висновки та пропозиції опубліковані автором у 59 працях, у тому числі: 1 одноосібній монографії (20 авт. арк.), 3 колективних монографіях, 27 статтях у фахових наукових виданнях із політичних наук та тезах наукових конференцій.

Структура й обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається із переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів (18 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і додатків. Обсяг основного змісту дисертації – 343 сторінки. Список використаних джерел має 488 найменувань і займає 53 сторінки, додатки вміщені на 35 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертаційної роботи, окреслено стан наукового розроблення проблеми, сформульовано мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження, його методологічні засади, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, особистий внесок здобувача, подано відомості про апробацію результатів роботи, публікації та структуру дисертації.

У **першому розділі** – «Теоретико-методологічні засади дослідження принципу субсидіарності у соціально-філософській та політичній думці» – досліджено еволюцію ідеї субсидіарності як принципу соціальної організації з позицій соціальної філософії та етики; як принципу врядування з позицій політичної філософії, теорії державного управління, політичної регіоналістики.

У підрозділі 1.1. – «Теоретичні витoki субсидіарності як принципу соціальної організації» – розглянуто теоретичні витoki субсидіарності як принципу ієрархічності й функціональної доповнюваності. Продемонстровано, що ідейною передумовою субсидіарності є концепція Аристотеля про людину як політичну істоту, яка об'єднується з іншими людьми заради досягнення спільних цілей. Субсидіарність у контексті філософії Аристотеля постає як «принцип взаємної відплати» або взаємодоповнюваності, що визначає взаємозв'язок частини і цілого. Специфіку цього взаємозв'язку слідом за своїм попередником обґрунтовує Фома Аквінський концепцією поступового й послідовного розширення повноважень (концентричних кіл). Наслідувану в Аристотеля картину суспільних відносин Аквінат доповнює онтологічною прив'язаністю особистості до Бога як вищої інстанції. Держава, за Аквінатом, слугує поставленим Богом цілям, її функції зводяться до допомоги тим, хто її потребує, а церква постає вищою інстанцією резервного значення. Ідею взаємодоповнюваності найбільш повно розвиває Й. Альтузіус. У концепції субсидіарно структурованого суспільства він вибудовує амальгаму різнорівневих консоціацій від сім'ї через корпорації до громад – міської, провінційної, державної, імперської, що доповнюють одна одну. Субсидіарність у вченні Й. Альтузіуса постає як певний баланс між автономією і солідарністю різнорівневих консоціацій, коли консоціація кожного рівня має певний ступінь автономії та виконує певні обов'язки.

Ліберальна версія доповнюваності втілюється в ідеї про допоміжний характер влади щодо людини та суспільства. На різниці між тим, на що здатна людина, і тим, у чому вона безсила, будується принцип доповнюваності у вченні Дж. Локка. Зворотним боком ліберальної доповнюваності є принцип невтручання, який зумовив розроблення лібералами механізмів контролю за владою. Ліберальна версія доповнюваності стала основою негативної субсидіарності, що обмежує втручання вищої організації у справи нижчої.

Філософія Г. В. Ф. Гегеля синтезує уявлення Й. Альтузіуса та лібералів про доповнюваність. У ранніх творах філософа аргументується принципова вторинність і доповнюваність держави, а в більш пізніх працях доводиться єдність «загальної кінцевої мети» держави й «особливого інтересу індивідів». Отже, доповнюваність держави і влади щодо людини й суспільства, за Г. В. Ф. Гегелем, полягає в тому, що права індивіда доповнюються їхніми обов'язками щодо держави, які визначає морально забарвлений державний інтерес.

Католицька ідея доповнюваності набагато ближча до альтузівського розуміння, ніж ліберального та гегелівського. Субсидіарне право В. Кеттелера передбачає доповнюваність через децентралізацію та послідовність рівнів прийняття рішень на тій підставі, що саме найближчі інстанції знаються на справжніх соціальних потребах. Католицька соціальна доктрина, яка послідовно розвивається в церковних енцикліках 1891, 1931, 1961, 1991 років та

Катехізисі, підтримує ліберальну заборону державного втручання у приватні справи й закладає основи позитивної субсидіарності, вимагаючи певних зобов'язань від вищих організацій щодо нижчих.

Доведено, що філософські та християнські витoki субсидіарності становлять концептуальне ядро горизонтальної субсидіарності як принципу регуляції суспільних відносин.

У підрозділі 1.2. – «Еволюція ідеї субсидіарності як принципу врядування в політичній філософії європейського федералізму» – досліджуються теорії європейського федералізму, у яких останній постає як принцип політичного та соціального об'єднання індивідів із метою забезпечення свободи та підтримування суспільного порядку. Їх витoki сягають теорії Й. Альтузіуса, знаходять продовження в концепціях вільного федералізму П. Прудона, громадівського соціалізму М. Драгоманова та інтегрального європейського федералізму.

П. Прудон слідом за Й. Альтузіусом вибудовує модель багаторівневого суспільства, яка складається з автономних співтовариств, об'єднаних на основі добровільного контракту. Це суспільство починається з людини, його «поверхами» є сім'ї, групи, економічні об'єднання, місцеві співтовариства й далі – до всеосяжної федерації. Контрактанти, за логікою П. Прудона, наділяють повноваженнями державу настільки, наскільки в цьому вони відчують потребу. Ідею побудови держави знизу через об'єднання автономних співтовариств розвиває М. Драгоманов у концепції громадівського соціалізму, яка відрізняється розумінням федералізму як соціальної, політичної, культурної й моральної системи та орієнтацією на світовий історичний процес. Представники інтегрального федералізму ХХ ст. (О. Марк, Р. Арон, Д. де Ружмон та ін.) закликали відмовитися від абсолюту нації-держави, яка має укласти союз із такими ж державами, віддавши частину своїх повноважень «угору», загальноєвропейським структурам, і «вниз», структурам регіонального й місцевого самоврядування. Більш помірковані європейські федералісти (Ж. Моне, А. Спінеллі та ін.) відстоювали й відстоюють нині необхідність такої трансформації держави, під час якої вона, виходячи з ідеї субсидіарності, перетворилася б на одну зі сходин вертикальної організації людської спільноти.

Обґрунтовано, що в політичній філософії федералізму субсидіарність відіграє роль «противаги», яка нейтралізує небезпеку встановлення будь-якої диктатури. Вона пов'язує «міжнародний» і «внутрішній» аспекти федералізму, усуваючи негативні наслідки регіоналізму та космополітизму.

У підрозділі 1.3. – «Поліваріантність трактувань субсидіарності в сучасному суспільно-політичному дискурсі» – систематизовано сучасні трактування субсидіарності, які концептуалізують її горизонтальний і вертикальний виміри. Субсидіарність у суспільних відносинах (горизонтальна, нетериторіальна) розглядається як принцип пріоритету прав та інтересів особи

перед правами та інтересами будь-якої спільноти, пріоритету меншої, раніше утвореної та близької до особи спільноти порівняно зі спільнотою більшою або вищого рівня. Спочатку субсидіарність сприймалась як принцип, покликаний урівноважити державне регулювання та економічну свободу, що знайшло втілення в соціально-економічній концепції субсидіарності (Ф. Бломе-Дреес, В. Дихманн, О. Нелль-Бройнінг, Т. Опперман, Л. Росс, К. Хоманн, А. Шюллер та ін.). Пізніше вона використовується для регулювання відносин держави, суспільства й людини, що сприяло розвитку соціально-етичної концепції субсидіарності, яка визначає роль принципу субсидіарності в моделях «соціальної держави» та «держави загального добробуту» (Й. Вімайер, Г. Еберле, Г. Круїп, Х. Ламперт, Е. Лінкс, О. Нелль-Бройнінг, Р. Хаузер та ін.). Найбільш пізні інтерпретації горизонтальної субсидіарності простежуються в громадсько-правовому трактуванні субсидіарності як принципу законності та юридичної рівності, політичних свобод і прав людини (З. Баттісті, В. Брукс, Й. Ісенсі, П. Коррозо, Ж. Понт'єр та ін.) та соціокультурній концепції субсидіарності, яка утверджує первинність особи стосовно держави або будь-якої спільноти, ставлячи всі форми людської організації на службу індивіду (В. Йербер, К. Мітгаард, А. Фоллесдаль та ін.). Соціально-етичні, правові та соціокультурні аспекти субсидіарності поєднуються в дослідженнях Ш. Мійон-Дельсоль, О. Гьофе, Е. Каракуляна, де висвітлюється широке коло питань застосування принципу субсидіарності в суспільних процесах сучасності.

Субсидіарність у відносинах врядування (вертикальна, територіальна субсидіарність) – принцип пріоритету прав нижчого рівня управління порівняно з вищим. Вертикальну субсидіарність найчастіше пов'язують з її політичним значенням – як критерій формування та реалізації політики, спрямованої на зростання ролі базових рівнів прийняття рішень (К. Ендо, Дж. Монтеземоло, Д. Сиджанські, Х. Стадлер, М. Уїлк, Х. Уоллес, К. Хакетт, Г. Біккулова, С. Большаков та ін.). Спроби операціоналізації політичної субсидіарності в категоріях економіки та права зумовлюють виокремлення її політико-економічних і політико-правових трактувань. У першому вона постає як механізм розподілу повноважень між різними рівнями врядування, що конкурують між собою в ефективності витрат коштів і надання послуг населенню (К. Екхарт, Г. Кірхгесснер, Р. Синнот, Дж. П. Трахтманн, Л. Фельд та ін.), у другому – як певна формула розподілу в законодавчих актах повноважень, відповідно до якої найнижчий рівень влади отримує такі повноваження, які наступний за ним територіальний рівень влади не може здійснити ефективніше (П. Бруннер, Й. Дитрих, С. Стьюїнг, Б. Флінн, Т. Хьоглін, Т. Шиллінг, Н. Анісімова, Н. Гаганова, В. Кравченко та ін.).

У другому розділі – **«Концептуальні основи багаторівневого демократичного врядування»** – висвітлюється коло проблем трансформації

демократії та врядування, які зумовлюють інтерес до доктрини субсидіарності в сучасну епоху.

У підрозділі 2.1. – «Багаторівневі політичні відносини як глобальний наслідок трансформації державного суверенітету» – висвітлюються особливості трансформації суверенітету нації-держави зсередини і зовні, визначаються хронологічні межі цих процесів та їх вплив на демократію. Продемонстровано, що вперше можливість подільності державного суверенітету (трансформація внутрішнього аспекту суверенітету) визнали американські просвітники та вчені (Т. Джефферсон, О. Гамільтон, Дж. Джей, Дж. Медісон, А. де Токвіль, В. Остром), які намагались довести, що заради втілення в життя демократичного ідеалу суверенітет має бути поділений таким чином, щоб жодний інститут, посадова особа чи рівень врядування не мали необмежених повноважень. Суттєвий тиск на суверенітет зсередини сучасні держави відчують із другої половини ХХ ст. Він виявляється вкрай небезпечним для тих країн, де панують або панували недемократичні режими. У демократичних же країнах на зміну ієрархічно організованим структурам управління приходять структури, організовані за мережевим принципом.

Якщо внутрішній аспект суверенітету переглядається тривалий час у зв'язку з процесами децентралізації влади, то зовнішній аспект залишався недоторканим до 1970-х рр. Саме з цього часу його свідомо обмежують відкриті, демократичні держави або держави, що обирають шлях демократичного розвитку. Передання державою своїх споконвічних функцій транснаціональним акторам (трансформація зовнішнього аспекту суверенітету) двояко позначилося на демократичному врядуванні. Суттєво зміцнився його ліберальний елемент у зв'язку з розвитком технологій, посиленням взаємозалежності між країнами, зникненням перешкод для поширення інформації та ідей. Натомість у зв'язку з розхитуванням інституту громадянства став слабшим самоврядний елемент. Послаблення контролю за економікою та сферою безпеки надає державі можливості для розширення інших функцій у розв'язанні соціальних завдань у галузі освітянської, наукової та культурної політики, чий засоби здатні підтримувати демократичне громадянство.

Процеси трансформації політичного суверенітету у внутрішньому та зовнішньому вимірах, які зумовлюють утвердження багаторівневих політичних відносин, знаходять відбиття в концептуальних моделях державного й глобального управління. Фахівці з державного управління (О. Гатман-Голутвіна, А. Колодій, Дж. Лоулін, Л. Сморгунов та ін.), так само як і дослідники глобальних політичних процесів (Г. Пітерс, Й. П'єре, Дж. Розенау, Б. Юськів та ін.), акцентують увагу на децентралізованій моделі управління як врядування та координації політичних акторів – «governance», протиставляючи її централізованій моделі управління як правління – «government». «Good governance» та «global governance» репрезентують врядування, в якому беруть

участь не лише урядові структури, а й представники комерційного й громадського секторів, на засадах поліцентричності, плюралізму, інституціональної інноваційності та різноманіття.

У підрозділі 2.2. – «Шляхи збереження та зміцнення демократії в умовах утвердження багаторівневих політичних відносин: аналіз концептуальних моделей» – досліджуються два основні шляхи зміцнення демократії перед викликами глобалізації, які пропонуються сучасною політичною теорією: перетворення демократії в більших масштабах – від демократії в національній державі до демократії в транснаціональній державі та зміцнення демократії в межах нації-держави за допомогою демократії участі та дорадчої демократії, можливості яких досі не були цілком задіяні. Перший шлях представлений концепціями «транснаціональної» демократії, які необхідність її утвердження пояснюють створенням інфраструктури транснаціонального громадянського суспільства, вимогами прозорості, підзвітності та представництва інститутів глобального врядування. Чотири нормативні моделі «демократії без кордонів» проектують різне майбутнє для нації-держави. Так, модель ліберального інтернаціоналізму (П. Лонг, Р. Фолк, Р. Кієгейн та ін.), яка прагне перетворити слабку форму національної ліберал-демократії на модель демократичного світового порядку, обмежуючи владу держави вимогою ухвалення та легітимізації низки рішень на наднаціональному рівні, залишає державі суверенні права, що підтверджує вимога підзвітності міжнародних інституцій національним урядам. Модель космополітичної демократії (Д. Гелд та ін.) прагне до подвійної демократизації, поглиблюючи демократію в межах національних кордонів та поза ними. Її мета – утворення космополітичної демократичної федерації, у якій національні спільноти відіграватимуть роль центрів політичних дискусій і мобілізації. Модель транснаціональної дискурсивної демократії (Дж. Драйзек) прямо не зазіхає на національні суверенітети, але відкидає традиційні для держави механізми демократичної легітимізації (голосування та представництво), наголошуючи на провідній ролі дискурсивних практик. Лише модель радикальної плюралістичної демократії повністю відхиляє суверенітет політичної спільноти на користь прямої демократії, передбачаючи створення альтернативних структур врядування.

Другий шлях представлений різноманітними версіями демократії участі. Прихильники демократії участі (К. Мангейм, Дж. Дьюї, К. Пейтман, К. Макферсон та ін.) виходять із того, що сама логіка розвитку всесвітньо-історичного процесу вимагає залучення мас до свідомої кваліфікованої участі. Вона передбачає поєднання елементів представницької демократії на національному рівні з прямою участю громадян на місцевому рівні. В умовах інформаційного суспільства класична демократія участі доповнюється теле-, кібер-, електронною демократіями (Т. Беккер, Г. Рейнгольд, Б. Барбер та ін.). Останні передбачають залучення громадян до політичного процесу через

використання інформаційно-комп'ютерних технологій, які дають змогу кожному отримувати необхідну інформацію про суспільні справи та брати участь у них. На тлі усвідомлення проблем як традиційної демократії участі, так і її сучасних інтерпретацій – пасивності, незацікавленості та некомпетентності, набуває найвищих оцінок модель деліберативної (дорадчої) демократії Ю. Габермаса. Вона спирається на процес масових консультацій із суспільно значущих проблем, поєднуючи ліберальну увагу до індивіда та малих груп із комунітаристським прагненням до інтеграції, взаєморозуміння, солідарності. Проте й вона не є бездоганною, адже концентрується на забезпеченні процедури обговорення, залишаючи поза увагою питання політичної культури.

Доведено, що в умовах, коли нація-держава втрачає свій статус основного простору для реалізації демократії, цілком можливо поєднати елементи глобальної демократії з тими чи іншими проявами демократії участі та дорадчими процедурами на різних рівнях врядування.

У підрозділі 2.3. – «Місце і роль принципу субсидіарності у становленні багаторівневої демократії» – розглянуто співвідношення принципів демократії та субсидіарності. Виокремлюються їхні спільні риси: визнання свободи людини найвищою цінністю, допоміжна роль держави і влади щодо людини й суспільства, вимога відповідності особистого інтересу і загального блага, які виявляються передусім, коли йдеться про негативну субсидіарність, та певні суперечності між ними, які виникають, коли прийняття рішень підіймається «вгору», віддаляючись від людей, що виявляється, якщо спрацьовує позитивний бік принципу. Ідея субсидіарності спочатку зазнає піднесення завдяки християнській демократії, а потім, трансформуючись у так звану «амстердамську (лісабонську) субсидіарність», виявляється затребуваною в реалізації деліберативної демократії. Саме з амстердамською субсидіарністю та демократією виникають суперечності, які визначають проблему «дефіциту демократії в ЄС». Роль субсидіарності в її розв'язанні досить неоднозначна, оскільки збільшення координації на глобальному рівні не завжди узгоджується з посиленням місцевого демократичного контролю. Проте успіх доктрини субсидіарності пов'язаний з її реалізацією на всіх рівнях політичної взаємодії одночасно.

Обґрунтовується затребувана в умовах багаторівневих політичних відносин модель «субсидіарної демократії», що спирається на класичні уявлення про оптимальне поєднання представницької та прямої демократії, сучасних уявлень про глобальну демократію, демократію участі та дорадчу демократію. На місцевому рівні вона спирається на широкий спектр форм співучасті людей у справах громади, на субнаціональному рівні активніше починають діяти механізми дорадчої демократії через комунікацію органів врядування з різноманітними спільнотами громадянського суспільства, разом

з елементами електронної демократії вони діють на державному рівні та з певною специфікою на наддержавному рівні.

У третьому розділі – «Політико-культурні детермінанти реалізації принципу субсидіарності» – визначаються цінності та ознаки політичної культури субсидіарності, а також з'ясовуються її ідентифікаційні основи.

У підрозділі 3.1. – «Ціннісні основи доктрини субсидіарності: еволюція та сучасний розвиток» – виділено цінності, якими керувалися засновники субсидіарної ідеї, доктрини та принципу. Починаючи з учень Аристотеля та Фоми Аквінського, в яких уперше набула розвитку ідея взаємодоповнюваності різних рівнів суспільної ієрархії, можна виокремити набір найважливіших цінностей, навколо яких будується картина світу цих мислителів та їхніх послідовників: людина, справедливість та загальне благо. Трансформації зазначеного набору цінностей з'являються в концепції субсидіарно структурованого суспільства Й. Альтузіуса, у працях Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, В. Гумбольдта, яких уважають засновниками ліберальної версії доповнюваності. В уявленні Й. Альтузіуса спільнота цінніша за окрему людину, солідарність цінніша за справедливість, а автономія певної спільноти постає як найважливіший ціннісний орієнтир. Для носіїв ліберальної версії доповнюваності особистість відіграє в цьому наборі цінностей головну роль. Ліберальну настанову про провідну роль особи в дещо трансформовану вигляді обстоює Г. В. Ф. Гегель та ще більше перетворює П. Прудон, який смисл суспільного буття підкоряє законам справедливості, надаючи перевагу спільноті, а не окремому індивіду. Ціннісні основи субсидіарності найповніше розвиває католицька соціальна доктрина, яка до переліку ціннісних настанов субсидіарності додає відповідальність та соціалізацію. Усі цінності виявляються корисними при поєднанні негативної та позитивної субсидіарності, спонукаючи нижчі суспільні одиниці до самостійності та вимагаючи від вищих організацій допомоги в разі нездатності нижчих самостійно розв'язати ту чи ту проблему.

Доведено, що серед цінностей субсидіарності центральне місце займає цінність та ідея загального блага, яка має чітко визначений історичний вимір і виявляється головною рисою, що відрізняє доктрину субсидіарності від інших соціальних і політичних учень.

У підрозділі 3.2. – «Культура субсидіарності як вияв демократичної політичної культури» – здійснюється аналіз різноманітних характеристик демократичної політичної культури, на які вказують представники відповідної концепції (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Даймонд, Л. Зідентоп, Р. Інглегарт та ін.), та їх відповідності ціннісним основам субсидіарності. Доходимо висновку, що всі риси демократичної політичної культури: плюралізм, толерантність, консенсус, міжособистісна довіра, відносна політична довіра, законослухняність громадян, домінування постіндустріальних цінностей, розвинуте громадянське

суспільство, відкритий політичний клас, прагматизм і культура поміркованості, впливова громадська думка, тяжіння громадян до політичного та ідеологічного центру, орієнтація на участь у прийнятті рішень тощо – тією чи іншою мірою узгоджуються з цінностями субсидіарності. Разом із тим, громадянська активність, довіра та толерантність відіграють для субсидіарної демократії вирішальну роль. Їх органічний синтез із цінностями субсидіарності формує визначальну рису культури субсидіарності, що відрізняє її від культури ліберальної демократії, – солідарність, яка передбачає наявність правової й соціально-політичної суб'єктності членів суспільства, на основі якої їхні права, можливості й інтереси можуть бути консолідовані заради досягнення консенсусних цілей у соціальних рамках різного масштабу – локального, загальнонаціонального, глобального.

У підрозділі 3.3. – *«Ієрархія територіальних ідентичностей як підґрунтя політичної культури субсидіарності»* – досліджуються територіальні ідентичності різних рівнів, від локальної до наднаціональної, як основа відповідних політичних культур, встановлюється зв'язок між ними, а також їхнє місце й роль у формуванні політичної культури багаторівневої демократії. Доведено, що культура субсидіарної демократії ґрунтується на ієрархії територіальних ідентичностей, від локальної до наднаціональної, яка має пірамідальну будову. Так, локальній ідентичності відповідає спільність місця народження, особливостей ландшафту, історико-культурних подій, безпосередніх контактів, економічної спеціалізації території, моделей колективної поведінки тощо, регіональній – спільність володіння та користування певною територією, соціальних зв'язків, способів організації життєдіяльності, історичної пам'яті, культурних норм, системи цінностей тощо, національній – територіальна, історична, культурна, правова, економічна спільність, наднаціональній – цивілізаційна спільність як вищий рівень культурно-ціннісної консолідації.

Здійснюється аналіз когнітивного, емоційно-афективного та інструментального компонентів територіальної ідентичності кожного рівня. Перший компонент як набір об'єктивних і стійких ознак, з якими себе ототожнює індивід і спільнота, ґрунтується на протиставленні «своєї» спільноти «іншим». Другий – представлений певним набором емоцій стосовно своєї територіальної спільноти. Третій компонент, як основа соціально-політичної мобілізації населення й колективної діяльності, формує політичну культуру відповідної спільноти. Різний ступінь присутності цих компонентів у структурах ідентичностей кожного рівня демонструє коло проблем утвердження культури субсидіарності. Зокрема, на локальному рівні виразним є інструментальний компонент ідентичності, не завжди детермінований когнітивним та емоційно-афективним; на регіональному рівні переважає емоційно-афективний компонент; на національному рівні всі компоненти

представлені більш-менш збалансовано; на наднаціональному рівні переважає когнітивний компонент. Умотивовано, що труднощі в організації демократичного життя на засадах субсидіарності відчуватимуться передусім на наднаціональному та регіональному рівнях.

У підрозділі 3.4. – «Перспективи утвердження культури субсидіарності у країнах Європи та в Україні» – на основі аналізу даних порівняльних соціологічних досліджень здійснюється спроба з'ясувати, наскільки країни Європи та Україна просунулись на шляху становлення культури субсидіарності. Аналіз даних Світового дослідження цінностей та Європейського соціального дослідження демонструє, що культурне підґрунтя для субсидіарних відносин на сьогодні склалося насамперед у найбільш успішних європейських демократіях з усталеними демократичними традиціями: Данії, Норвегії, Швеції, Фінляндії, Нідерландах, Швейцарії, Бельгії, Німеччині та Великій Британії, населенню яких властиві множинні територіально-просторові ідентичності, високий рівень міжособистісної довіри та довіри до політичних і правових інститутів, толерантність, помірні очікування від держави та его-альтруїстична налаштованість на солідарні відносини. У країнах півдня та сходу Європи досліджувані нами риси політичної культури субсидіарності представлені лише фрагментарно. Разом із тим, варто відзначити наявність значного потенціалу в окремих посткомуністичних країнах для утвердження культури субсидіарності: Словенії, Словаччині, Чеській Республіці, Польщі та Естонії. Найгірші політико-культурні передумови для утвердження субсидіарності виявлені в Туреччині, Болгарії, Угорщині, Україні, Греції, Португалії. Україна потрапила до цього переліку несприятливих для культури субсидіарності країн передусім через найнижчі показники довіри до політичних і правових інститутів. Аналіз решти показників продемонстрував, що українці не особливо розраховують на державну допомогу, вони порівняно толерантні принаймні до представників інших націй, певним чином довіряють один одному та налаштовані на солідарні відносини. Саме відновлення й виховання довіри виявляється найбільш принциповим чинником утвердження культури субсидіарності в українському суспільстві.

У четвертому розділі – «Культура субсидіарності у владних відносинах» – з'ясовуються можливості субсидіарності як засобу розподілу повноважень між різними рівнями врядування у формуванні демократичної культури узгодження інтересів, осмислюється специфіка реалізації принципу субсидіарності в ході європейського будівництва та територіальних реформ країн Європи та України зокрема.

У підрозділі 4.1. – «Можливості субсидіарності як засобу розподілу функцій і владних повноважень у формуванні демократичної культури узгодження інтересів» – розглядається специфіка субсидіарного розподілу

повноважень; визначаються його переваги порівняно з іншими способами узгодження інтересів – ієрархією та коаліцією; його місце в моделях внутрішньодержавних відносин – партнерства, посередництва, взаємної залежності; окреслюються можливості реалізації субсидіарності в різних підходах до розподілу повноважень – ліберальному, установчому та підході, що базується на принципі «конкуруючої компетенції», негативному та позитивному регулюванні місцевого самоврядування. Доведено універсальність субсидіарності як принципу розподілу повноважень, потенційну можливість його застосування для всіх моделей і схем розподілу повноважень. Продемонстровано, що найкращі передумови для реалізації субсидіарності забезпечуються в разі поєднання установчого підходу, який чітко визначає сфери повноважень кожного рівня, з підходом, що ґрунтується на «конкуруючій компетенції», коли рішення можуть ухвалювати центр і регіони. У такому випадку принцип субсидіарності постає як формула розподілу повноважень у нормативно-правових актах, відповідно до якої найнижчий рівень влади отримує такі повноваження, які наступний за ним територіальний рівень влади не може здійснити ефективніше. Такий розподіл повноважень потенційно здатний, з одного боку, максимально наблизити процес прийняття рішення до громадянина, а з другого – забезпечити цей процес на рівні, що має достатні організаційні, матеріальні та фінансові ресурси, з урахуванням можливих змін, оновлених потреб і умов, вимог і побажань.

У підрозділі 4.2. – *«Особливості становлення субсидіарних відносин у практиці розмежування повноважень між органами влади (на прикладі ЄС)»* відтворюється практика втілення в життя ідеї субсидіарності як засобу оптимізації взаємодії різних рівнів владно-управлінських відносин у ЄС. Утвердження субсидіарних відносин в Європі хронологічно і за змістом поділяється на чотири етапи: винесення принципу субсидіарності на порядок денний (внесок християнських демократів та європейських федералістів, 1950-60-ті рр.); негативна субсидіарність (обговорення проєктів майбутньої європейської інтеграції, 1970-80-ті рр.); позитивна субсидіарність (включення принципу субсидіарності до засадничих документів ЄС, початок 1990-их рр.); субсидіарність як динамічна концепція (застосування принципу субсидіарності, 1990-2000-ті рр.). Практика застосовування субсидіарності довела динамічність цієї концепції, яка в одних випадках розширює повноваження Спільноти, в інших обмежує або навіть припиняє їх, хоча питання про надійність критеріїв застосування субсидіарності залишається відкритим. Саме тому принцип субсидіарності не став універсальним механізмом розподілу повноважень, однак роз'яснювальна робота, пов'язана з його запровадженням і реалізацією, робить його невід'ємним елементом європейської правової та політичної культури. Принцип субсидіарності в ЄС дозволяє водночас урахувати національну специфіку та множити спільні елементи у політиці держав-членів.

Тому в одних випадках визнається виняткова компетенція національних держав, регіональних або муніципальних утворень; у других – заохочується спільне з ЄС вирішення питань, у третіх – перевага віддається євроструктурам.

У підрозділі 4.3. – *«Оптимізація регіональної структури європейських країн у контексті утвердження субсидіарних відносин»* – досліджується специфіка врядування на регіональному рівні, якому властива найбільша варіативність організаційних форм та обсягу повноважень органів врядування, що продемонстровано за допомогою моделей територіально-державного будівництва – «піщого годинника», «піраміди» та «циліндру». Систематизовано форми регіонального врядування країн Європи з урахуванням класифікацій Дж. Лоуліна (1996) та Т. Татаренко (2010). Авторська класифікація 34 європейських країн (27 країн-членів ЄС, 5 країн-кандидатів, Швейцарія і Норвегія) ураховує статус регіону за системою NUTS та ступінь його автономії, який визначається наявністю власних представницьких органів, їх повноваженнями, засобами контролю з боку центральної влади. Вона представлена 4 федеративними системами, 4 регіоналізованими державами, 14 децентралізованими унітарними державами (4 – регіонального врядування, 4 – конституціонального врядування, 6 – проміжного врядування), 4 централізованими державами з регіональною владою, 8 класичними унітарними державами, які через розмір та кількість населення не потребують регіонального врядування.

Представлена класифікація демонструє, що устрій більшості європейських країн наближається до моделі «циліндра», де субнаціональний і місцевий рівні управління наділені значним обсягом повноважень. Такий порядок в основному забезпечується статистичною субсидіарністю, яка передбачає законодавче розмежування сфер впливу, з елементами динамічної субсидіарності. Найбільш децентралізована й субсидіарна модель «піраміди» властива лише Швейцарії, де втілено в чистому вигляді динамічну субсидіарність, коли розподіл повноважень між державою, кантонами й комунами остаточно не закріплюється й постійно реагує на нові потреби та вимоги. Така ситуація часто викликає конфлікти у відносинах владних рівнів. Несубсидіарна модель «піщого годинника», що втілюється у централізованій унітарній державі з регіональною владою, притаманна лише 4 країнам Європи.

У підрозділі 4.4. – *«Можливості реалізації субсидіарності як принципу демократичної культури узгодження інтересів у контексті завдань адміністративно-територіального реформування України»* – відтворюється еволюція адміністративно-територіального реформування в Україні та засоби реалізації принципу субсидіарності на різних її етапах, що пропонувались у відповідних концепціях та законопроектах. Продемонстровано, що на першому етапі адміністративної реформи в Україні (1997-2004 рр.) концепт «субсидіарність» не використовується. Можна знайти лише непрямі вказівки на

те, що Україна цей принцип не ігнорує: визнання місцевого самоврядування як права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення, делегування державою органам місцевого самоврядування повноважень із виконання певних загальнодержавних функцій тощо. Разом із тим, у цей період зберігаються й поглиблюються конфлікти між центральною та місцевою владою, зумовлені невирішеними проблемами владно-територіальних відносин і регіональної політики. На другому етапі реформи (2005-2009 рр.) з'являється низка проектів законів і концепцій (деякі з них набули чинності), які використовують концепт «субсидіарність» як один із головних принципів розподілу повноважень між рівнями публічної влади, та пропонують шляхи його реалізації. Ці проекти були спрямовані на суттєві зміни системи владно-територіальних відносин (містили перелік повноважень рівнів врядування, умови, за яких повноваження передаються від одного рівня до іншого, інституційні можливості для виконання повноважень) і реформу публічної адміністрації. Однак більшість із запропонованих перетворень не було втілено в життя. На третьому етапі (з 2010 р.), коли рушійною силою реформи стає ідея сервісної держави, принцип субсидіарності використовується більш стримано. Адже на порядку денному реформи, передусім, зміни всередині виконавчої влади відповідно до менеджерського підходу, що був популярним у країнах Європи в 1980-х рр. Нові законопроекти, що стосуються регіональної політики, місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою, містять принципи «good governance» та субсидіарності, але не вносять суттєвих змін у чинну систему владно-територіальних відносин.

Аналіз законопроектів про адміністративно-територіальний устрій та інших документів аналогічного рівня, що були розроблені протягом 1990-2000-х рр. демонструє, що підхід, який передбачає збереження чинного устрою з реформуванням базового рівня управління (укрупнення за критерієм чисельності населення або навколо центрів економічної активності) було втілено в більшості з них. Підхід, пов'язаний з укрупненням областей, сприймається як довгострокова перспектива, реалізація якої стане можливою після укрупнення базових адміністративних одиниць.

У п'ятому розділі – **«Культура субсидіарності у громадсько-політичному житті суспільства»** – досліджується дія принципу субсидіарності у відносинах влади, громадянського суспільства та місцевого самоврядування на різних етапах їх становлення й концентрується увага на сучасних формах громадянської активності.

У підрозділі 5.1. – *«Субсидіарна основа формування відносин "влада – громадянське суспільство – місцеве самоврядування"»* – простежується зв'язок ідейних основ субсидіарності з витокami й тенденціями становлення громадянського суспільства на пропонованих Дж. Александером стадіях –

«громадянське суспільство I, II, III» – та громадівською, державною й дуалістичною теоріями місцевого самоврядування, а також визначаються можливості принципу субсидіарності в регулюванні та оптимізації відносин влади, громадянського суспільства та місцевого самоврядування. Доведено, що у відносинах влади і громадянського суспільства субсидіарність постає як підстава для оптимізації розподілу повноважень і відповідальності між державою, інститутами громадянського суспільства та органам місцевого самоврядування. Механізм передання повноважень, виходячи з принципу субсидіарності, дає змогу заощадити кошти, усунувши необхідність створення територіальних структурних підрозділів державних органів, та сприяє підвищенню якості управлінських послуг. Обґрунтовано, що з позицій субсидіарності формальні владні структури та громадянське суспільство слід характеризувати як взаємодоповнювальні поняття.

На основі аналізу світових тенденцій розвитку відносин «влада – громадянське суспільство – місцеве самоврядування» представлена ієрархія рівнів громадянської залученості, яка має шість рівнів – від індивідуального до глобального. Кожному рівню відповідають різні спільноти, до яких включений індивід, набір інститутів громадянського суспільства і форм волевиявлення. Громадські об'єднання є найбільш універсальними інституціями, що можуть діяти практично на всіх рівнях громадянської залученості, а діяльність громадських рад і політичних партій значним чином детермінується наявністю формальних владних структур. Найбільше різноманіття форм волевиявлення представлене на локальному рівні, на вищих рівнях домінують вибори, застосовуються референдуми, дорадчі практики, засоби електронної демократії. Найвищий глобальний рівень залученості залишається найменш керованим із боку громадян через відсутність формальних владних інституцій.

У підрозділі 5.2. – «Роль громадських об'єднань у формуванні культури субсидіарності» – вивчаються можливості громадських об'єднань політичного і неполітичного спрямування у формуванні культури субсидіарності; специфіка залучення громадян до членства та участі в роботі різноманітних об'єднань у країнах Європи та в Україні на основі даних Європейського соціального дослідження; особливості становлення громадського сектору в Україні; досвід формування громадських рад при органах виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Доходимо висновку, що для формування культури субсидіарної демократії найбільш вагомим ролі відіграють громадські об'єднання неполітичного спрямування, передусім найменш політизовані організації самопомоги, аматорські, благодійні організації, правозахисні групи, організації соціальної допомоги, деякі громадські рухи. Оскільки саме вони формують соціабельність, толерантність, сприяють міжособистісній довірі, здатності до солідарного розв'язання проблем. Разом із тим, роль традиційно

більш розвинутих як у країнах Європи, так і в Україні захисних організацій також вагома, оскільки саме вони є потенційними засновниками громадських рад, які, поєднуючи елементи громадського контролю та співпраці влади й громадськості, можуть стати потужним засобом відтворення субсидіарних відносин у суспільстві.

У підрозділі 5.3. – *«Можливості засобів безпосередньої демократії у формуванні культури субсидіарності»* – досліджуються відомі світовому досвіду засоби безпосередньої демократії, які тією чи іншою мірою застосовуються на різних рівнях політичної взаємодії: політичні вибори – загальнонаціональні, місцеві та вибори до Європарламенту; відкликання обраного радника; референдуми – загальнонаціональні і місцеві; громадські ініціативи – місцеві та європейська громадська ініціатива; звернення до органів влади – індивідуальні (заяви, скарги, клопотання) та колективні (петиції); мітинги, демонстрації, збори громадян за місцем проживання, саміти громадян Євросоюзу; також деякі прямі дії – несанкціоновані політичні страйки, бойкоти (у тому числі бойкотування промислових або сільськогосподарських товарів), пікети тощо; засоби електронної демократії та ін. При цьому головну увагу приділено активності учасників перелічених заходів, особливостям реалізованої політичної поведінки громадян 28 європейських країн на основі даних Європейського соціологічного дослідження.

Наголошуємо, що всі засоби й форми прямої демократії корисні для становлення культури субсидіарності, тому залучення громадськості через прямі форми волевиявлення доцільне на всіх рівнях політичної взаємодії. При цьому більшість із них досі успішно реалізуються передусім на національному рівні. Однак розширення повноважень наднаціональних і субнаціональних влад стимулюватиме розвиток цих практик. Результати здійснених порівнянь демонструють, що лише окремі країни можуть бути задоволені станом громадянської свідомості свого населення. Саме в тих країнах, де зафіксовано високий рівень довіри, толерантності, помірні очікування від держави та налаштованість на солідарні відносини, тобто все те, що ми виокремили як показники культури субсидіарності, є високим рівень політичної участі та громадянської активності і навпаки. Отже, інтегрований рейтинг культури субсидіарності країн Європи, до якого входять перелічені вище показники політичної свідомості і досліджувані у межах цього розділу показники політичної поведінки, не зазнав суттєвих змін.

У підрозділі 5.4. – *«Особливості залучення громадськості на місцевому рівні в контексті утвердження культури субсидіарності (на прикладі великих міст України)»* – розглянуто специфіку реалізації передбачених законодавством України форм безпосередньої участі громадян в управлінні місцевими справами: місцевих виборів, місцевих референдумів, участі в роботі органів самоорганізації населення та консультативно-дорадчих органів, зборів

громадян за місцем проживання, місцевих ініціатив та громадських слухань. Аналіз законодавчих актів та проектів деяких законів, статутів територіальних громад, інформаційного наповнення веб-сайтів міських рад шести великих міст України: Дніпропетровська, Донецька, Києва, Львова, Одеси, Харкова – дав змогу зробити висновок, що, хоча до більшості форм участі громадян в управлінні місцевими справами залучається незначна частина населення, досвід окремих міст заслуговує на особливу увагу. Зокрема, незмінним лідером проведення громадських слухань в Україні є Львів, на другому місті, хоч і з великим відривом, Дніпропетровськ, далі Харків, Київ, Одеса та Донецьк. Порівняння статистичних даних про проведення громадських слухань і їх статутного регулювання демонструє, що в тих містах, де процедура залучення громади до реалізації місцевої політики доступна і прозора, думка громадян ураховуються зі значного кола питань.

Разом із тим, відзначається, що громадські ініціативи на місцях, часто орієнтовані на невелике коло зацікавлених осіб, виявляються інструментом легітимізації волі небагатьох та зводяться лише до імітування врахування громадської думки. Тому наголошується, що для вирішення питань, які хвилюють широкий загал, необхідно вдосконалити процедуру місцевого референдуму. Не менш важливим завданням розвитку самоорганізації населення є вдосконалення законодавства щодо проведення загальних зборів за місцем проживання та розвиток просвітницької діяльності з їх організації. Відповідно органи самоорганізації населення та консультативно-дорадчі органи мають стати більш незалежними від органів місцевого самоврядування, зайняти позицію партнера в розв'язанні спільних проблем.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження уможливорює такі висновки і пропозиції.

1. Розгляд витоків та сучасних інтерпретацій принципу субсидіарності дає змогу характеризувати його з точки зору сфери застосування, мети та способу регуляції. За сферою застосування принцип субсидіарності має горизонтальний і вертикальний виміри, які характеризують суспільні та управлінські відносини відповідно. Характеристики мети пояснюють сфери застосування принципу. Зокрема, субсидіарність у суспільних відносинах постає як регулятивне начало (соціально-економічне і соціально-етичне трактування), правовий принцип (громадсько-правове трактування) та демократична цінність (соціокультурне трактування); в управлінських відносинах – як засіб, що забезпечує реалізацію повноважень якомога ближче до громадянина (політичне трактування), механізм, який сприяє ефективності витрат коштів та надання послуг населенню (політико-економічне трактування), а також як правило розподілу повноважень (політико-правове трактування). З точки зору способу регуляції

принцип субсидіарності має негативну і позитивну сторони. Перша передбачає невтручання та окреслює його межі, друга – дозволяє втручання або навіть вимагає допомоги та визначає вимоги до них (заохочення до власної ініціативи).

2. Порівняно давній процес трансформації суверенітету зсередини, що виявляється в децентралізації влади, й започаткований наприкінці ХХ ст. процес трансформації суверенітету ззовні, що виявляється в перерозподілі функцій між державою та транснаціональними акторами, сприяють становленню багаторівневих політичних відносин, подвійно позначаються на демократичному процесі та викликають до життя зміну централізованої моделі управління як правління – «government» – на децентралізовану модель управління як врядування та координації політичних акторів – «governance». Остання уможливорює поєднання шляхів зміцнення демократії перед викликами сучасності, пропонованих концепціями транснаціональної демократії, різноманітними версіями демократії участі та дорадчої демократії. Усі ці обставини детермінують народження багаторівневої демократії, яка потребує поєднання різноманітних засобів, придатних для різних рівнів політичної взаємодії й запровадження в життя доктрини субсидіарності.

3. Багаторівнева демократія на засадах субсидіарності, або субсидіарна демократія, утверджує демократичну культуру узгодження інтересів через розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію порівняно з вищим. На рівні місцевого самоврядування вона спирається на широкий спектр форм співучасті людей у справах громади, на субнаціональному рівні діють механізми дорадчої демократії через комунікацію органів врядування з різноманітними спільнотами громадянського суспільства, разом з елементами електронної демократії вони продовжують діяти на державному та з певною специфікою на наддержавному рівнях.

4. Засадничими цінностями субсидіарної демократії є людина, відповідальність, справедливість та загальне благо. Саме ними керуються ідейні засновники доктрини субсидіарності, прагнучи відповісти на питання про те, як узгодити інтереси людини, суспільства і влади. Найгрунтовніше осмислення вони набувають в межах католицької соціальної доктрини, яка реанімує уявлення про загальне благо як головну мету суспільної організації та будь-якого управління. Саме ідея та цінність загального блага відрізняє доктрину субсидіарності від інших соціальних і політичних учень.

5. Визначними рисами культури субсидіарності є такі риси демократичної політичної культури, як громадянська активність, довіра (міжособистісна та до політико-правових інститутів), толерантність. Їх синтез із цінностями субсидіарності утворює визначальну рису культури субсидіарності – солідарність як органічну єдність індивідуалізованих суб'єктів. Остання

відрізняє культуру субсидіарності від культури ліберальної демократії, зумовлює его-альтруїстичну спрямованість людських відносини й сприяє ефективному досягненню спільних цілей при збереженні індивідуальності, різноманітності та різноякісності суб'єктів.

6. Культура субсидіарності ґрунтується на ієрархії територіальних ідентичностей – від локальної до наднаціональної. Особливості її побудови свідчать про те, що спільні ціннісні настанови відіграють вирішальну роль у реалізації субсидіарної демократії. Незбалансований розвиток компонентів наднаціональної, регіональної та локальної ідентичностей (когнітивного, емоційно-афективного та інструментального) свідчить про певні труднощі утвердження культури субсидіарності, які найбільше відчуватимуться на субнаціональному та регіональному рівнях, де інструментальний компонент ідентичності, відповідальний за формування політичної культури, найменш розвинутий.

7. Культура субсидіарності утверджується, з одного боку, в діяльності владних інститутів, з другого – у громадсько-політичному житті суспільства. У діяльності владних інститутів її характеризує модель взаємної залежності, яка характеризується поєднанням елементів партнерства й посередництва у внутрішньодержавних відносинах і будується на засадах компромісу й обміну інформацією. Найкращі умови реалізації субсидіарності забезпечуються в разі сполучення установчого підходу, який визначає сфери повноважень кожного рівня, з підходом, що ґрунтується на «конкуруючій компетенції», у рамках якої рішення можуть ухвалюватися на різних рівнях залежно від обставин.

8. Практика застосування субсидіарності в процесі європейського будівництва довела динамічність цієї концепції, яка в одних випадках розширює повноваження влади вищого рівня, в інших обмежує або припиняє їх. Однак субсидіарність ще не стала наскрізним принципом багаторівневого європейського врядування. Якщо в більшості європейських країн місцеве самоврядування цілком субсидіарне, то на регіональному рівні принцип субсидіарності реалізується не завжди. Здійснений аналіз територіальної організації і структури врядування 34 європейських країн демонструє, що принцип субсидіарності не враховується в 4 централізованих унітарних країнах із регіональною владою які відповідають моделі «піскового годинника». У більшості європейських країн, будова яких наближається до моделі «циліндра», що забезпечується статистичною субсидіарністю (законодавчим розмежуванням сфер впливу) з елементами динамічної субсидіарності («конкуруючою компетенцією»), принцип субсидіарності реалізовано тією чи іншою мірою. Більш повно його реалізовано в європейських федераціях та регіоналізованих країнах, меншою мірою – у децентралізованих унітарних країнах.

9. Залучення громадськості до прийняття рішень – не менш важливий напрям утвердження культури субсидіарності. Побудована з позицій субсидіарності ієрархія громадянської залученості складається з індивідуального, локального, субнаціонального, національного, транснаціонального та глобального рівнів. Кожному з них відповідають різні спільноти, до яких належить індивід, і певний набір інституцій громадянського суспільства та форм волевиявлення. Для виховання культури субсидіарності важливу роль відграють громадські об'єднання передусім неполітичного спрямування, які здатні здійснювати громадський контроль на всіх рівнях політичної взаємодії, громадські ради, що забезпечують співпрацю влади і громадськості переважно на рівнях врядування всередині держави, а також учасницькі й дорадчі практики, які забезпечують участь широкого загалу у творенні публічної політики на всіх рівнях в адекватний для них спосіб.

10. Оцінка ступеня розвитку культури субсидіарності у країнах Європи демонструє, що культурне підґрунтя для субсидіарних відносин на сьогодні склалося лише в країнах з усталеними демократичними традиціями – країнах Скандинавії, Нідерландах, Швейцарії, Бельгії, Німеччині та Великій Британії, які демонструють множинні територіально-просторові ідентичності, високий рівень міжособистісної довіри та довіри до політичних і правових інститутів, толерантність, помірні очікування від держави, налаштованість на солідарні відносини, високий рівень політичної участі та громадянської активності. Можна вести мову про наявність певних передумов для формування культури субсидіарності в окремих країнах Центральної, Східної та Південної Європи. Найменше шансів для її формування в Туреччині, Португалії, деяких посткомуністичних країнах, у тому числі Україні.

11. Орієнтація України на субсидіарну демократію доречна з точки зору формування демократичної політичної культури на всіх рівнях суспільної організації та врядування, що відповідає уявленням про «організоване суспільство», у якому співіснують елементи державного регулювання та самоорганізації. Брак довіри до політичних і правових інститутів є головною перешкодою на шляху формування культури субсидіарності. Тому пріоритетним напрямом розбудови демократії в Україні є відновлення довіри до інститутів, покликаних забезпечувати народовладдя, через інструменти громадянської освіти, забезпечення підзвітності, відповідальності й легітимності владних структур. Наступні кроки пов'язані з адміністративно-територіальною реформою та розвитком політичної активності на рівні територіальних громад. Будь-який зі сценаріїв реформи забезпечить ефективну регіоналізацію в разі вдосконалення контрактної моделі взаємин суб'єктів публічної політики та запровадження елементів моделі партнерства. Для залучення територіальних громад до прийняття рішень необхідне вдосконалення процедур місцевого референдуму та загальних зборів громадян

за місцем проживання, забезпечення незалежності органів самоорганізації населення та консультативно-дорадчих органів від місцевої влади.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку : [моногр.] / Т. В. Панченко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — Х. : Майдан, 2011. — 366 с.
2. Кучеренко Т. Україна у регіональному вимірі: проблеми та перспективи : [моногр.] / В. Гайдук, Т. Кучеренко (Т. Панченко), М. Михальченко. — Донецьк : Донбас, 2002. — 228 с.
3. Панченко Т. В. Місцеві вибори як форма прямої демократії та механізм формування органів місцевої влади / Т. В. Панченко // Зарубіжний досвід організації та роботи місцевої влади : [моногр.] / О. В. Власенко, П. В. Ворона, М. О. Пухтинський [та ін.] ; за заг. ред. П. В. Ворони. — Полтава : ПолтНТУ, 2009. — С. 208—217.
4. Панченко Т. В. Громадський контроль і його вплив на формування ефективності роботи місцевого самоврядування / Т. В. Панченко // Зарубіжний досвід організації та роботи місцевої влади : [моногр.] / О. В. Власенко, П. В. Ворона, М. О. Пухтинський [та ін.] ; за заг. ред. П. В. Ворони. — Полтава : ПолтНТУ, 2009. — С. 261—275.
5. Панченко Т. В. Впровадження принципу субсидіарності у діяльність територіальної громади / Т. В. Панченко // Територіальна громада: знаннєвість, дієвість : [моногр.] / Ю. О. Куц, В. М. Сінченко, В. В. Мамонова, С. В. Газарян ; за ред. Ю. О. Куца. — Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2011. — С. 235—247.

Статті у фахових виданнях

6. Кучеренко Т. Реформування політичної системи України: регіональний рівень / Т. В. Кучеренко (Т. В. Панченко), В. В. Наконечний // Сучасна українська політика : Політики і політологи про неї / [наук. ред. І. Ф. Курас та ін.]. — К. : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2003. — Вип. 4. — С. 109—118.
7. Кучеренко Т. В. Регіональна політика в Україні в контексті європейської інтеграції / Т. В. Кучеренко (Т. В. Панченко) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2003. — № 592 : Серія : Питання політології. — Вип. 5 : Глобалізація світу і вибір моделі розвитку сучасної України : Політологічні читання. — С. 282—291.

8. Панченко Т. В. Передумови розвитку вітчизняної політичної регіоналістики / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2004. — № 643 : Серія : Питання політології. — Вип. 6. — С. 172—179.
9. Панченко Т. В. Місцеві вибори за пропорційними правилами: здобутки, недоліки та можливі наслідки / В. В. Наконечний, Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна — 2005. — № 702 : Серія : Питання політології. — Вип. 7. — С. 71—77.
10. Панченко Т. В. Роль політичних партій у реалізації регіональної політики в Україні: досвід новітньої історії / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2007. — № 760 : Серія : Питання політології. — Вип. 9. — С. 82 — 88.
11. Панченко Т. В. Субсидіарність як доктринальний принцип: витоки, сутність, особливості застосування / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : № 785. — Серія : Питання політології. — Вип. 10. — X., 2007. — С. 98—104.
12. Панченко Т. В. Особливості електоральних переваг харків'ян (на прикладі парламентських виборчих кампаній 2006 та 2007 рр.) / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2008. — № 796 : Серія : Питання політології. — Вип. 11. — С. 125—131.
13. Панченко Т. В. Специфіка форм і технологій мобілізації електорату у виборчих процесах 2006-2007 рр. (на прикладі Харківської області) / Є. В. Нечипоренко, Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2008. — № 810 : Серія : Питання політології. — Вип. 12. — С. 130—136.
14. Панченко Т. В. Експлікації концепту «політичний аналіз» у сучасній політичній науці та практиці управління / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2008. — № 825 : Серія : Питання політології. — Вип. 13. — С. 32—38.
15. Панченко Т. В. Субсидіарна демократія в умовах глобалізації і регіоналізації політичного простору / Т. В. Панченко // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2009. — № 5. — С. 36—45.
16. Панченко Т. В. Політична регіоналістика в системі регіональних і політичних дисциплін: огляд концептуальних підходів / Т. В. Панченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2009. — Вип. 44 (підсерія «Курасівські читання»). — С. 47—56.
17. Панченко Т. В. Особливості трансформації політичного суверенітету скрізь призму перспектив демократії / Т. В. Панченко // Нова парадигма :

- [журн. наук. пр.] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Творче об'єднання «Нова парадигма». — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — Вип. 90. — С. 91—101.
18. Панченко Т. В. Субсидіарність і демократія: витоки, суперечності та перспективи взаємодії / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 885 : Серія : Питання політології. — Вип. 16. — С. 63—70.
  19. Панченко Т. В. Еволюція субсидіарності в політичній філософії європейського федералізму / Т. В. Панченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 3. — С. 35—42.
  20. Панченко Т. В. Еволюція доктрини субсидіарності: ціннісний вимір / Т. В. Панченко // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2010. — № 3 (42). — С. 35—43.
  21. Панченко Т. В. Субсидіарність як ієрархія рівнів громадянської залученості / Т. В. Панченко // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікація. — 2010. — № 2. — С. 69—74.
  22. Панченко Т. В. Особливості становлення концепції субсидіарності в процесі європейської інтеграції / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 912 : Серія : Питання політології. — Вип. 17. — С. 34—41.
  23. Панченко Т. В. Детермінанти політичної культури субсидіарної демократії / Т. В. Панченко // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2010. — Вип. 5. — С. 132—141.
  24. Панченко Т. В. Регіональна і локальна ідентичності як складові культури субсидіарної демократії / Т. В. Панченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 4. — С. 72—77.
  25. Панченко Т. В. Ієрархія територіальних ідентичностей як основа політичної культури субсидіарної демократії / Т. В. Панченко // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2010. — № 6. — С. 90—100.
  26. Панченко Т. В. Ідея загального блага як ціннісна основа доктрини субсидіарності / Т. В. Панченко // Вісник Севастопольського

- національного технічного університету : зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 112 : Серія : Політологія. — С. 137—142.
27. Панченко Т. В. Субсидіарний розподіл повноважень між органами влади різних рівнів: специфіка та можливості застосування в Україні / Т. В. Панченко // Сучасна українська політика. — К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. — Вип. 23. — С. 256—265.
28. Панченко Т. В. Витоки ідеї субсидіарності в українській федералістській традиції другої половини XIX — початку XX сторіччя / Т. В. Панченко // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / [редкол. А. П. Гетьман та ін.]. — Х. : Право, 2011. — Вип. 8. — С. 148—156.
29. Панченко Т. В. Регіональна структура країн Європи: спроба типологізації / Т. В. Панченко // Політичний менеджмент : наук. журн. / гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2011. — № 3. — С. 157—169.
30. Панченко Т. В. Перспективи реалізації принципу субсидіарності у регіональному врядуванні країн Європи / Т. В. Панченко // Гілея : [наук. вісн.] : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Вип. 47 (5). — С. 627—634.
31. Панченко Т. В. Європейська ідентичність: ліберально-демократична та ізоляціоністська перспективи / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2011. — № 949 : Серія : Питання політології. — Вип. 18. — С. 191—196.
32. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у взаємовідносинах «влада – громадянське суспільство – місцеве самоврядування» / Т. В. Панченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 5. — С. 62—67.

Статті в інших наукових виданнях

33. Кучеренко Т. В. Нормативно-правова база регіональної влади в Україні: шляхи удосконалення / Т. В. Кучеренко (Т. В. Панченко), О. В. Петришин // Державне будівництво та місцеве самоврядування : [зб. наук. пр. / наук. ред. Ю. П. Битяк та ін.]. — Х. : Право, 2002. — Вип. 2. — С. 23—33.
34. Кучеренко Т. В. До питання формування Палати Регіонів / Т. В. Кучеренко (Т. В. Панченко) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2003. — № 588 : Серія : Теорія культури і філософія науки. — С. 100—104.

35. Кучеренко Т. В. Регіон / Т. В. Кучеренко (Т. В. Панченко) // Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К. : Генеза, 2004. — С. 562.
36. Кучеренко Т. В. Центр – Периферія / Т. В. Кучеренко (Т. В. Панченко) // Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К. : Генеза, 2004. — С. 713—714.
37. Панченко Т. В. Можливості статутного права у реалізації міського самоврядування (на прикладі нового Статуту територіальної громади міста Харкова) / В. В. Наконечний, Т. В. Панченко // Політичні процеси в Україні очима харків'ян / Ін-т соц.-політ. ініціатив. — Х., 2008. — С. 107—116.
38. Панченко Т. В. Регіоналістика політична / Т. В. Панченко // Соціологія політики : енцикл. словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторака, А. В. Петров, А. В. Толстоухов]. — К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. — С. 325—326.
39. Панченко Т. В. Фактор політичний / Т. В. Панченко // Соціологія політики : енцикл. словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторака, А. В. Петров, А. В. Толстоухов]. — К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. — С. 406.
40. Панченко Т. В. Регіон як об'єкт та рівень соціально-політичного аналізу / Т. В. Панченко // Методологія, теорія, практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — Вип. 15. — С. 118—122.
41. Панченко Т. Субсидіарне врядування : баланс глобальних, національних, регіональних і локальних владних інституцій / Тетяна Панченко // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. — 2009. — № 4. — С. 56—64.
42. Панченко Т. В. Ціннісні основи доктрини субсидіарності в європейській суспільно-політичній думці / Т. В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 889 : Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи. — Вип. 25. — С. 41—45.
43. Панченко Т. В. Політична регіоналістика : [навч. посіб.] / Т. В. Панченко. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. — 188 с. — Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11—5838 від 01.07.2010).
44. Панченко Т. В. Політичний аналіз і консультування / Т. В. Панченко // Соціологія політики : підручник : у 2 ч. / за ред. В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова. — К. : Вид-во Європейського університету, 2011. — Ч. 2. — С. 164—186.

45. Панченко Т. В. Політичне прогнозування / Т. В. Панченко // Соціологія політики : підручник : у 2 ч. / за ред. В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова. — К. : Вид-во Європейського університету, 2011. — Ч. 2. — С. 187—207.

Матеріали конференцій

46. Кучеренко Т. В. Чи існує в Україні регіональна виборна влада? / Т. В. Кучеренко (Т. В. Панченко) // Правові проблеми реформування регіональної влади : матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 12 квіт. 2002 р. / за ред. Ю. П. Битяка. — Х. : НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування АпрН України, 2002. — С. 31—35.
47. Панченко Т. В. Взаємодія політичних партій і органів місцевого самоврядування в контексті місцевих виборів / В. В. Наконечний, Т. В. Панченко // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політол. читань). — Х., 2005. — С. 84—86.
48. Панченко Т. В. Проблеми федералізації України в контексті творення та зміцнення демократії / Т. В. Панченко // Демократичний розвиток України : матеріали конф., м. Львів, трав. 2005 р. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. — С. 277—281.
49. Панченко Т. В. Можливості субсидіарної демократії в умовах глобалізації та регіоналізації соціально-політичного простору // Т. В. Панченко // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : тези доп. учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — С. 386.
50. Панченко Т. В. Реалізація принципу субсидіарності в контексті реформування системи місцевого самоврядування України / Т. В. Панченко // Вивчення та впровадження іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 24 листоп. 2009 р. — Полтава : ПолтНГУ, 2009. — Ч. 1. — С. 188—191.
51. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у забезпеченні демократичної легітимності Європейського Союзу / Т. В. Панченко // Матеріали III Международной научно-теоретической конференции «Социально-политические и культурные проблемы современности». — Симферополь, 2010. — С. 606—609.
52. Панченко Т. В. Особенности реализации принципа субсидиарности в государственном управлении / Т. В. Панченко // Государственное регулирование экономики и повышение эффективности деятельности субъектов хозяйствования : VI Междунар. науч.-практ. конференция

- (Минск, 22—23 апр. 2010 г.) : сб. науч. ст. : в 2 ч. — Минск : Акад. упр. при Президенте Республики Беларусь, 2010. — Ч. 2. — С. 118—120.
53. Панченко Т. В. Механізми впливу регіональних еліт на державну політику України / Т. В. Панченко // Влада та суспільство під впливом закону «циркуляції еліт» : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. : (XXIII Харк. політол. читання). — Х. : ХАП, НЮОАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2010. — С. 34—36.
54. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у реалізації багаторівневої демократії / Т. В. Панченко // Шості юридичні читання : матеріали Міжнар. наук. конф. 22—23 квіт. 2010 р. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — С. 339—340.
55. Панченко Т. В. Світовий досвід реалізації принципу субсидіарності у місцевому самоврядуванні та державному управлінні на місцях / Т. В. Панченко // Вивчення та впровадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 11 листоп. 2010 р. — Полтава : ПолтНТУ, 2010. — Ч. 2. — С. 99—100.
56. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у світлі теоретичних підходів до розмежування повноважень між рівнями влади / Т. В. Панченко // Сьомі юридичні читання «Культура і право на початку XXI століття» : [До 20-річчя Незалежності України] : матеріали міжнар. наук. конф., 19—20 трав. 2011 р., м. Київ. — К. : Вид-во НПУ ім. В. П. Драгоманова, 2011. — С. 573—575.
57. Панченко Т. В. Теоретичні основи стратегій адміністративних реформ сучасності / Т. В. Панченко // Стратегії реформ і пошук політичного балансу в Україні : матеріали міжнар. наук.-теор. конф. (XXIV Харк. політол. читання). — Х. : ХАП, НУ «ЮОАУ імені Ярослава Мудрого», НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2011. — С. 24—25.
58. Панченко Т. В. Сценарії адміністративно-територіального реформування України / Т. В. Панченко // Вивчення та впровадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 22 листоп. 2011 р. — Полтава, ПОЛТНТУ, 2011. — С. 56—58.
59. Панченко Т. В. Динаміка політичного розвитку України: деякі міркування з приводу моделі державного будівництва / Т. В. Панченко // Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект) : аналіт. доп. / за заг. ред. О. А. Фісуна ; Регіон. філіал НІСД у м. Харкові. — Х., 2011. — С. 106—108.

АНОТАЦІЇ

Панченко Т. В. Реалізація принципу субсидіарності у сучасному демократичному розвитку: політико-культурні детермінанти. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2012.

Дисертація присвячена дослідженню принципу субсидіарності в сучасному демократичному врядуванні, політико-культурних передумов його практичної реалізації. Узагальнено ідейні витoki доктрини субсидіарності в соціально-філософській і політичній думці, християнському світогляді, систематизовано сучасні концепції субсидіарності, визначені сфери та межі застосування принципу субсидіарності.

Розроблено концепцію субсидіарної демократії, в основі якої класичні уявлення про співвідношення прямої та представницької демократії, здобутки сучасних теоретичних моделей транснаціональної демократії, демократії участі та дорадчої демократії. Виявлено, що культурі субсидіарної демократії властиві довіра, толерантність, солідарність, громадянська активність та множинні територіально-просторові ідентичності. На основі аналізу особливостей політичної свідомості та поведінки громадян європейських країн, досвіду інтеграційних процесів, адміністративно-територіальних реформ в окремих країнах, громадянських та дорадчих практик на різних рівнях політичної взаємодії визначено проблеми й перспективи утвердження культури субсидіарності у країнах Європи та Україні.

Ключові слова: принцип субсидіарності, демократична політична культура, цінності субсидіарності, культура субсидіарної демократії, територіальна ідентичність, багаторівневе врядування, громадянське суспільство, політична участь.

Панченко Т. В. Реализация принципа субсидиарности в современном демократическом развитии: политико-культурные детерминанты. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.03 – политическая культура и идеология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2012.

Диссертация посвящена исследованию принципа субсидиарности в современном демократическом управлении, политико-культурных предпосылок его практической реализации. Осмыслены идейные истоки доктрины субсидиарности в работах классиков социально-философской и политической мысли, католической социальной доктрине и христианском мировоззрении в целом, политических течениях современности.

Систематизированы современные поливариантные интерпретации субсидиарности как принципа социальной организации, что нашло отражение в социально-экономической, социально-этической, гражданско-правовой и социокультурной трактовках субсидиарности, и принципа управления, что отображено в политической, политико-экономической и политико-правовой трактовках субсидиарности. Многоуровневые политические отношения, становление которых происходит в результате трансформации суверенитета нации-государства и сопровождается переосмыслением парадигм управления, рассматриваются как определяющий импульс возрождения доктрины субсидиарности в современную эпоху.

Обоснована концепция субсидиарного подхода к развитию демократии, в основе которой классические представления о соотношении прямой и представительной демократии, достижения современных теоретических моделей транснациональной демократии, различных версий демократии участия и делиберативной демократии. Субсидиарная демократия как модель, которая обеспечивает разделение полномочий и компетенций на разных уровнях политического взаимодействия, исходя из права нижнего уровня на первоочередное действие по сравнению с высшим. На уровне местного самоуправления она основывается на широком спектре форм локальной демократии и самоорганизации, на субнациональном уровне активнее включаются механизмы совещательной демократии через коммуникацию органов управления с институтами гражданского общества, вместе с элементами электронной демократии они продолжают действовать на национальном и с определенной спецификой на наднациональном уровнях.

Выявлены ценности субсидиарной демократии – индивидуальная свобода, справедливость, солидарность и общее благо; определяющие черты культуры субсидиарности – гражданская активность, доверие (как межличностное, так и к политико-правовым институтам), толерантность и солидарность; идентификационные основания культуры субсидиарности, представленные как иерархия территориальных идентичностей – наднациональной, национальной, региональной и местной. Оценка меры развития указанных характеристик культуры субсидиарности в европейских государствах и Украине нашла отражение в предложенном рейтинге культуры субсидиарности, разработанном на основе данных сравнительных социологических исследований.

Изучены возможности формирования культуры субсидиарности, с одной стороны, в функционировании институтов власти (выявлены оптимальные для реализации субсидиарности схемы распределения полномочий, модели государственного строительства, внутригосударственных отношений), с другой стороны, в общественно-политической жизни общества (выявлены гражданские институты и практики политического участия на разных уровнях

политического взаимодействия, способствующие развитию культуры субсидиарности). На основе анализа опыта европейских интеграционных процессов, административно-территориальных реформ, которые произошли в государствах Европы на протяжении последних десятилетий, и исследования практик участия граждан, совещательных процедур на разных уровнях политического взаимодействия осуществлена оценка демократических перспектив многоуровневого управления, возможностей реализации субсидиарной демократии и становления культуры субсидиарности в Евросоюзе, европейских государствах и Украине в частности.

Доказано, что ориентация Украины на субсидиарную демократию соответствует представлениям об «организованном обществе», где органично сочетаются процессы государственного регулирования и самоорганизации в условиях перехода к демократии. Она целесообразна с точки зрения оптимизации территориальной организации власти и привлечения общественности к формированию публичной политики на местном, региональном и национальном уровнях. Представлены рекомендации по реформированию системы местного самоуправления, оптимизации административно-территориального устройства, совершенствованию механизмов привлечения общественности к формированию местной политики – местного референдума, собраний граждан по месту жительства, органов самоорганизации населения, общественных советов.

Ключевые слова: принцип субсидиарности, демократическая политическая культура, ценности субсидиарности, культура субсидиарной демократии, территориальная идентичность, многоуровневое управление, гражданское общество, политическое участие.

Panchenko T. V. Realization of the Principle of Subsidiarity in Modern Democratic Development: Political and Cultural Determinants. – Manuscript.

Thesis for a Doctor's degree in political science, specialty 23.00.03 – political culture and ideology. – Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2012.

The thesis is devoted to the study of the principle of subsidiarity in modern democratic governance, the political and cultural framework of its implementation. The ideological origins of subsidiarity doctrine in social, philosophical, political thought and in the Christian worldview are generalized. The thesis systematizes the modern concepts of subsidiarity and defines the scope and the limits of application of the principle of subsidiarity.

It is developed the concept of the subsidiary democracy, whose foundations are the classical ideas of the correlation between the direct and representative democracies and the achievements of the modern theoretical models of the transnational, participatory and deliberative democracies. The characteristics of the

political consciousness and the behaviour of European citizens, the experience of the integration processes, the administrative-territorial reforms of some countries, the civil and deliberative practices at the different levels of political interaction are analysed. In conclusion, the problems and prospects of establishing the culture of subsidiarity in European countries and Ukraine are determined.

Key words: the principle of subsidiarity, democratic political culture, values of subsidiarity, culture of subsidiary democracy, territorial identity, multi-level governance, civil society, political participation.